विप्रलब्धा, स्त्री, (विशेषेण प्रलब्धा प्रतारिता ।) स्वीयादिनायिकाभेदः । तस्या लक्षणं यथा,—
सङ्केतनिकेतने प्रियमनवलोक्य समाकुलहृदया विप्रलब्धा । अस्याश्चेष्टा निर्वेदनिश्वाससखीजनोपालम्भयमूर्च्छाचिन्ताश्रुपातादयः । * ।
मुग्धा विप्रलब्धा यथा,—
"आलीभिः प्रथमैरनेककपटैः कुञ्जोदरं नीतया
शून्यं तत्र निरीक्ष्य विस्रुभितया न प्रस्थितं न स्थितम् ।
मुग्धाः किन्तु नवोढ़नीरजदृशा कुञ्जोपकण्ठे रुषा
भ्राम्यद्भृङ्गकदम्बडम्बरचमत्कारस्पृशो दृश्यः ।" * ।
मध्या विप्रलब्धा यथा,—
"सङ्केतकेलिगृहमेत्य निरीक्ष्य शून्य-
मेणीदृशो निभृतनिश्वसिताधरायाः ।
अर्द्धाक्षरं वचनमर्द्धविकाशि नेत्रं
ताम्बूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्थौ ।"*।
प्रगल्भा विप्रलब्धा यथा,—
"शून्यं कुञ्जगृहं निरीक्ष्य कुटिलं विज्ञात-
चेतोभवं
दूती नापि निवेदिता सहचरी दृष्टापि नो वा
तया ।
शम्भो शङ्कर चन्द्रशेखर हरश्रीकण्ठ शूलिन्
शिव
त्रायस्वेति परन्तु पङ्कजदृशा भर्गस्य चक्रे
स्तुतिः ।"* ।
परकीया विप्रलब्धा यथा,—
"दत्त्वा धैर्यभुजङ्गमर्द्धि चरणावुल्लङ्घ्य लज्जा-
नदी-
मङ्गीकृत्य घनान्धकारपटलं तन्वा न दृष्टः
प्रियः ।
सन्तापाकुलया तया च परितः पाथोधरे
गर्ज्जति
क्रोधाक्रान्तकृतान्तमत्तमहिषश्रान्त्या दृशौ
योजिते ।"
सामान्या विप्रलब्धा यथा,—
"कपटवचनभाजा केनचिद्वारयोषा
सकलरसिकगोष्ठीवञ्चिका वञ्चितासौ ।
इति तरलितरिङ्गद्भृङ्गविक्षिप्तचक्षु-
र्हसति विकचकुन्दच्छद्मना केलिकुञ्जः ।"
इति रसमञ्जरी ।
विप्रलम्भः, पुं, (वि + प्र + लभ + घञ् । शुम् ।) विसंवादः । (यथा, महाभारते । ३।३१।२७।
"विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ।")
वञ्चनम् । (यथा, महाभारते ।५।१६१।१६।
"ततो दशार्हाधिपतेः प्रेष्याः सर्व्वा न्यवेदयन् ।
विप्रलम्भं यथा दत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः ।")
विप्रयोगः । विच्छेदः । इत्यमरः । शृङ्गाररसभेदः । यथा, शृङ्गारावल्याम् ।
"सामान्येतानि शृङ्गारे कैशिकः शुचिरुज्ज्वलः ।
सम्भोगो विप्रलम्भश्च तस्य भेदद्वयं भवेत् ।"
शृङ्गाराङ्गविशेषः । यथा,—
"यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथ यो मिथः ।
अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तेः प्रवृत्यते ।
स विप्रलम्भो विज्ञेयः सम्भोगोन्नतिकारकः ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।
विप्रलापः, पुं, (वि + प्र + लप + घञ् ।) विरोधोक्तिः । इत्यमरः । परवचनविरोधिवचनं विप्रलापः । अन्योन्यविवदनमिति यावत् । यथा एको ब्रूते आगतः कल्याणीति अन्यो ब्रूते नहीति । तथाभ्युदाजहार सर्व्वानन्दः ।
"एकः सवन्मधुसरोजमवैति वक्त्र-
मन्यः सुधाकिरणबिम्बमदो दृगाख्याः ।
यूनोर्मुहुर्विवदतोर्व्वदने बभूवुः
सिद्धान्तवन्मधुशरालिगतागतानि ।"
विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः घञ् । विरोधे उक्तिर्वचनं विरोधोक्तिः । इति भरतः । (यथा, महाभारते । ६ । ८२ । २५ ।
"स धर्म्मराजस्य वचो निशम्य
रूक्षाक्षरं विप्रलापाप्रविद्धम् ।")
अनर्थकवाक्यम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । ३ । ५ । २१ ।
"सत्यं श्रेयः पाण्डव विप्रलापं
तुल्यक्षेमं सह भोज्यं सहार्थैः ।")
विप्रलोभी, [न्] पुं, किंकिरातवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
विप्रश्निका, स्त्री, (विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्या इति । विप्रश्न + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) दैवज्ञा । इत्यमरः ।
विप्रियः, पुं, (विरुद्धं प्रीणातीति । प्री + कः ।) अपराधः । तत्पर्य्यायः । मन्युः २ अलीकम् ३ आगः ४ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भागवते । ६ । ५ । ४२ ।
"यन्नस्यं कर्म्मसन्धानां साधूनां गृहमेधिनाम् ।
कृतवानसि दुर्म्मर्षं विप्रियं तव मर्षितम् ।")
अप्रिये, त्रि । (यथा, महाभारते ।१।१६०।८।
"पिण्डं पितॄणां शुचिद्वेत्तेषां विप्रियं
भवेत् ।")
विप्रुट्, [ष्] स्त्री, (विशेषेण प्रीषति दहति पापानि । वि + प्रुष् + क्विप् ।) बिन्दुः । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १३ । १०७ । १३५ ।
"विप्रुषश्चैव यावन्तो नियतन्ति नभस्तलात् ।")
वेदपाठे विप्रुषो सुखनिर्गतजलबिन्दवो ब्रह्मबिन्दव उच्यन्ते । ते शुद्धाः । यथा,—
"मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः ।
रजो भूर्वायुरग्निश्च सूर्य्यं नेष्यामि निर्द्दिशेत् ।"
इति शुद्धितत्त्वे मनुवचनम् ।
(यथा च मनौ । ५ । १४१ ।
"नोच्छिष्टं कुर्व्वते सुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।
न घ्रमभूमि गतान्यास्तं च दन्तान्तरश्लिष्टम् ।")
आचमनकाले सुखनिर्गता विप्रुषो न उच्छिष्टजनिकाः । यथा,—
"नोच्छिष्टं कुर्व्वते सुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।
दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शैरशुचिर्भवेत् ।"
इति कौर्म्मे उपविभागे १३ अध्यायः ।
विप्रोषितः, त्रि, प्रवासितः । विप्रपूर्व्वकवसधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
विप्लवः, पुं, (वि + प्लु + अप् ।) परचक्रादिभयम् । इति भरतः । राष्ट्रादुपद्रवः । इति सारसुन्दरी । तत्पर्य्यायः । डिम्बः २ डमरः ३ । इत्यमरः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।८।१०४९।
"सर्व्वां मण्डलराज्योर्व्वीं वीरः शमितविप्लवाम् ।")
अस्त्रकलहः । इति स्वामी । (क्लेशः । उपद्रवः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ६ ।
"विप्लवोऽभूद्दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनाम् ।
विनाशः । यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ८२ ।
"संमन्त्र्य कौतुकात् पापास्तद्भार्य्याशीलविप्लवम् ।
चिकीर्षवो ययुः शीघ्रं ताम्रलिप्तीमलक्षिताः ।"
विप्लवते इति अच् । जलोपर्य्यवस्थितः । यथा, महाभारते । ६ । ३ । ५ ।
"वणिजो नावि भग्नायामगाधे विप्लवा इव ।")
विप्लावः, पुं, अश्वस्य द्रुतगतिः । इति विपूर्व्वप्लुधातोर्घञ् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
विप्रुट्, [ष्] स्त्री, (विशेषेण प्रीणातीति । वि + प्रुष् + क्विप् ।) विप्रुट् । बिन्दुः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ।
विप्रुतः, त्रि, (वि + प्रु + क्तः ।) व्यसनार्त्तः । तत्पर्य्यायः । पच्चभद्रः २ व्यसनी ३ । इति हेमचन्द्रः ।
विफलं, त्रि, (विगतं फलं यस्य ।) निरर्थकम् । तत्पर्य्यायः । मोघम् २ वर्थम् ३ । इति जटाधरः । (यथा, कुमारसम्भवे । ७ । ६६ ।
"परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ।")
विफला, स्त्री, (विगतं फलं यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ।
विबन्धः, पुं, आनाहरोगः । इत्यमरः । तस्य चिकित्सा ।
"तुल्यकारणकार्य्यत्वात् उदावर्त्तहरीं क्रियाम् ।
आनाहेऽपि च कुर्व्वीत विशेषश्चाभिधीयते ।
त्रिवृत्तृष्णा हरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुडेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहसुस्थितम् ।
वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धवयवक्षारधूमकुष्ठमदनफलैः ।
मधुनि गुडे वा पक्वैर्निहिता स्वाङ्गुष्ठपरिमाणा ।
वर्त्तिरियं दहनफला गुदे धृतानाहभक्ते ।
आनाहोदावर्त्तौ शमयति जठरं तथा गुल्मम् ।"
त्रिकटुकाद्या वर्त्तिः । इति भावप्रकाशः ।
(विशेषेण बन्धः । विशेषबन्धनम् । यथा, महाभारते । ८ । १४० । ४४ ।
"पादोदरविबन्धैश्च भूमावुद्भ्रमणैस्तथा ।")